

УДК [355.081+355.441+355.1318]«1941/1945»+069.8

© Віра ФОМІНА

ПЕРЕМОГА БЕЗ ПАФОСУ: ДОЛІ ПОЛОНЕНИХ КОМАНДУВАЧІВ АРМІЙ

Досліджуються долі радянських командувачів армій, які потрапили до німецького полону. Розглядаються суто військові обставини і чинники, що призвели до полону командармів, а також морально-психологічні штрихи до портретів осіб, які постають як трагічні образи воєнної доби.

Ключові слова: командувач армії, оточення, «котел», полон, зрада, «невиправдані втрати», «ціна Перемоги».

Питання людських втрат у Другій світовій війні впродовж усіх повоєнних десятиріч і досі залишається недостатньо дослідженою і гостро дискусійною. Насамперед це стосується ціни Перемоги. Амплітуда в оцінці втрат основних воюючих сторін у 1941 – 1945 рр. – величезна. Іноді вона сягає десятків мільйонів осіб. З 1946 р. планка офіційної версії людських втрат Радянського Союзу у війні збільшена із 7 до 27 млн осіб [12, 43]. За деякими альтернативними оцінками, ці цифри становлять 35 і навіть 40 млн осіб [12, 44]. На різних етапах післявоєнної історії питання втрат ставало предметом гострих дискусій, політичних ігор та ідеологічних протистоянь. Попри те, що робота дослідників у цьому напрямі триває, точної цифри втрат вони дати не зможуть. Цьому є чимало об'єктивних і суб'єктивних причин, основними з яких залишаються недосконалість обліку втрат особового складу в роки війни, відверті намагання занижити власні та завищити ворожі втрати, закритість і секретність багатьох архівних джерел, неоднакова методика ведення підрахунків тощо. Серед багатьох чинників цієї проблеми важливого значення набуває її вивчення та аналіз через призму втрат командного складу, адже це є показником ефективності керівництва бойовими діями, правильності співвідношення оперативно-тактичного і стратегічного факторів, доцільності особистої хоробрості представників вищого командного складу та досягнення мети будь-якою ціною, без достатньої підготовки операції.

Варто зазначити, що попри історичну вагомість зазначеної теми, серйозних досліджень з неї бракує. Різні відомості трапляються у виданнях багатьох фахівців із воєнної історії, фундаментальних наукових працях, а щодо узагальнення втрат, то вони містяться в серії публікацій «Військово-

історичного журналу» (Москва), де вперше подано список та біографічні довідки генералів, адміралів, корпусних і дивізійних комісарів Червоної армії та Військово-Морського флоту, загиблих, померлих і зниклих безвісти в період з 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. [27; 18; 19]. Особлива цінність публікацій, надрукованих упродовж майже п'ятнадцяти років, полягає в тому, що вперше зібрано разом та оприлюднено понад 400 фото та біографічних довідок, а також внесено уточнення й доповнення до попередніх публікацій. У 1992 – 1993 рр. у тому ж «Військово-історичному журналі» оприлюднено низку історичних досліджень Л. Решина та В. Степанова «Долі генеральські», у яких на основі документів Архівного управління Міністерства безпеки Російської Федерації (нині Федеральна служба контрозвідки РФ) здійснено спробу відновити одну з найдраматичніших сторінок історії війни. Автори детально, з використанням документів, що вперше виносилися на широкий загал, розповіли про генералів, які стали жертвами обставин та беззаконня й були приречені на ганьбу та забуття. Це стосувалося тих військових високопосадовців, що опинилися в нацистському полоні [20 – 24]. Названі дослідження є надзвичайно цікавими, свого часу були навіть сенсаційними, проте мали вибірковий характер.

На наш погляд, найвагоміший внесок у системну розробку проблеми втрат вищого командування Червоної армії зробив О. Мальцев – учитель історії загальноосвітньої школи із селища Шалигіне на Сумщині, який понад 20 років присвятив вивченню цієї теми. У публічних виступах на наукових конференціях, у багатьох статтях і в монографії, що вийшла друком у 1998 р., він, спираючись на архівні джерела та спеціальну літературу, зробив низку зіставлень, уточнень, узагальнень, серйозних та аргументованих висновків [16].

Отже, численні дослідники звертали увагу на безповоротні втрати радянського генералітету. Для початку уточнимо визначення безповоротні втрати. Відповідно до наказу заступника народного комісара оборони СРСР № 023 від 8 лютого 1944 р. до втрат зараховують: «загиблих у боях, пропалих на фронті безвісти, померлих від ран на полі бою та у шпиталях, померлих від хвороб, отриманих на фронті, чи померлих на фронті від інших причин, а також полонених» [13, 417]. Більш детально зупинимося на останньому, імовірно, найтрагічнішому визначенні цього наказу.

За роки війни в гітлерівському полоні опинилися мільйони радянських військовослужбовців – від рядового до генерала. Усі довоєнні й навіть післявоєнні Статути Радянського Союзу не містили інформації про полон. Ця проблема знайшла відображення в Кримінальному кодексі РРФСР 1926 р. (з додатками та уточненнями), 193-тя стаття якого «Самовільне залишення поля бою» передбачала відповідальність «за здачу в полон». За такий вчинок, який кваліфікувався як зрада Батьківщини, передбачалася вища міра покарання – розстріл із конфіскацією майна [8, 44, 46]. З початком Великої Вітчизняної війни формулювання статті 193-ї вимагало уточнення й конкретизації, що й було зроблено низкою підзаконних актів. 16 липня 1941 р. ДКО ухвалив спеціальну

постанову, спрямовану на боротьбу з панікерами, боягузами й дезертирами. Крім того, документ зобов'язував командирів і комісарів зміцнювати військову дисципліну, боротися з панікерами, боягузами і дезертирами, «розправлятися з ними, як з порушниками присяги і зрадниками Батьківщини» [8, 46]. Проте цього для керманічів держави виявилось недостатньо, тому 16 серпня 1941 р. вийшов сумнозвісний наказ Ставки ВГК № 270, згідно з яким військовослужбовців, які опинилися у ворожому тилу, було зараховано до карних злочинців, переслідуванню підлягали також їхні родини [31].

Постанова ДКО і наказ Ставки, що не мали відповідних юридичних формулювань, призвели до масових репресій. 4 жовтня 1941 р. в наказі наркома оборони СРСР № 0391 йшлося про те, що «останнім часом спостерігаються випадки незаконних репресій та бруталного перевищення влади з боку окремих командирів і комісарів щодо своїх підлеглих» [8, 47]. Наказ закликав не підмінювати роз'яснювальну роботу адмініструванням та репресіями [8, 47]. Деякі пом'якшувальні уточнення про поширення кримінальної відповідальності на членів родин військовослужбовців, які опинилися в полоні, були запроваджені спеціальною постановою ДКО від 24 серпня 1942 р. [8, 47 – 48].

Зрозуміло, що ставлення до військовослужбовців Червоної армії було різним, залежно від обставин, що призвели до полону, проте в цілому – негативним. На жаль, у тогочасному суспільстві поняття «військовополонений» стало синонімом таких слів, як «шпигун», «зрадник», «ворог народу», хоча багато полонених мужньо й незламно поводитися в полоні. Отже, перебування в полоні ставало трагедією як для червоноармійця, так і для генерала.

Предметом дослідження цієї роботи є долі командувачів армій, які пройшли через нацистський полон.

Увагу на військових посадовцях ми зосередили з кількох причин: по-перше, армія є основним оперативним об'єднанням, а в роки Великої Вітчизняної саме воно складало основу не лише сухопутних, а й інших видів збройних сил; по-друге, командувач армії, на відміну від командира дивізії, під час бойової операції перебував, як правило, на певній відстані від передової; по-третє, безповоротні втрати командармів не тільки значно підсилюють загальну статистику безповоротних втрат, а й дають змогу дійти, на жаль, невтішних висновків; і, нарешті, за кожною долею – неабияка трагедія не лише конкретного командувача, а також його підлеглих, рідних і близьких [4, 46]. Отже, ми розглянемо долі командувачів на тлі воєнної доби. Насамперед звернімося до статистики. Загальні безповоротні втрати командармів у період Великої Вітчизняної війни становили 30 осіб, з них:

загиблі	–	14,
померлі від хвороб	–	4,
репресовані	–	2,
покінчили життя самогубством	–	2,
полонені	–	8.

Ці підрахунки зроблено на основі видання «Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь» [2]. Враховувалися лише особи, які обіймали посаду командувача армії на момент полону, загибелі чи смерті.

І якщо загалом на Східному фронті загинуло, за твердженням О. Маслова, 235 радянських генералів, а, за нашими підрахунками, 14 з них – командарми, то в результаті маємо неймовірно високу кількість – майже 6 %. Це співвідношення зберігається і в безповоротних втратах. Простий розрахунок також підтверджує значний відсоток втрат полоненими.

Персонально цей скорботний реєстр можна представити в такій послідовності:

генерал-майор С.В. Вишневський – командувач 32-ї армії Західного фронту;
генерал-лейтенант А.А. Власов – командувач 2-ї ударної армії Волховського фронту;

генерал-лейтенант П.О. Єршаков – командувач 20-ї армії Західного фронту;
генерал-лейтенант М.Ф. Лукін – командувач 19-ї армії Західного фронту;
генерал-лейтенант І.М. Музиченко – командувач 6-ї армії Південного фронту;

генерал-майор П.Г. Понеделін – командувач 12-ї армії Південного фронту;
генерал-майор М.І. Потапов – командувач 5-ї армії Південно-Західного фронту;

генерал-майор О.Г. Самохін – командувач 48-ї армії Брянського фронту.

Навіть побіжного погляду на цей список досить, щоб зрозуміти: основні трагічні події пов'язані з двома величезними «котлами» 1941 р. – оточенням радянських військ під час Київської та Вяземської оборонних операцій. Хронологічно першими в цьому сумному переліку значаться Павло Григорович Понеделін та Іван Миколайович Музиченко, які потрапили в полон під час Київської оборонної операції.

П.Г. Понеделін народився 16 березня 1893 р. у с. Парніково (нині Юр'ївецького району Іванівської області). Росіянин. Усе життя майбутнього командарма пов'язане з армією: спершу з російською, а з 1918 р. з Червоною. Брав участь у Першій світовій, громадянській та радянсько-фінляндській війнах. Мав вищу військову освіту (академія ім. М.В. Фрунзе). Пройшов шлях від прапорщика російської армії до генерал-майора, командувача 12-ї армії Київського особливого військового округу. Нагороджений орденом Леніна та двома – Червоного Прапора.

З початком німецько-радянської війни армія під командуванням генерала П.Г. Понеделіна в складі Південно-Західного та Південного фронтів брала участь у прикордонних боях, а також на вінницькому та уманському напрямках. Саме на останньому сталася трагедія. 16 липня німецька 1-ша танкова група генерала Е. Клейста досягла Білої Церкви, створивши тим самим умови для оточення. Гітлерівці планували широкомасштабний охоплювальний маневр і створення великого «котла». Проте, за свідченням К. Типпельскірха, радянські війська

«трималися з неочікуваною твердістю, навіть коли їх обходили й оточували. Цим вони вигравали час і підтягували для контрударів нові резерви, які виявилися сильнішими, ніж це припускалося» [29, 261]. Тому ворог вирішив відмовитися від створення великих «котлів», а знищувати сили Червоної армії невеликими угрупованнями в тісній взаємодії з танковими групами і польовими арміями. Саме так розвивалося уманське оточення: танкісти Клейста, які діяли спільно з піхотою 17-ї та 11-ї армій, замкнули в кільце оточення війська 6-ї та 12-ї радянських армій, а до 8 серпня завершили розгром оточеного угруповання. За німецькими джерелами, 200 тис. червоноармійців загинули, понад 100 тис. опинилися в полоні [5, 294]. Трагічну долю своїх підлеглих розділили й командувачі – генерали П.Г. Понеделін та І.М. Музиченко. І хоча подальший життєвий шлях цих командармів мав багато спільного – перебування в нацистських таборах і тюрмах, визволення союзниками, направлення до Радянської місії у справах репатріації в Парижі, повернення на Батьківщину в серпні 1945 р., сім місяців перевірок у слідчій тюрмі НКВС, у подальшому їхні шляхи розійшлися. Мабуть, трагедія Понеделіна полягала в тому, що його ім'я потрапило до наказу № 270, у якому, зокрема, говорилося: «...Генерал-лейтенант Понеделін, командувач 12-ї армії, потрапивши у вороже оточення, мав змогу пробитися до своїх, як це зробила переважна більшість частин його армії. Проте Понеделін не виявив необхідних наполегливості та волі до перемоги, піддався паніці, злякався і здався в полон, дезертирував до ворога, вчинивши, таким чином, злочин перед Батьківщиною як порушник військової присяги» [31]. Нагадаємо, що наказ датовано 16 серпня, а Понеделін потрапив у полон – 7 серпня. Навіть якби все відбувалося саме так, як говориться в наказі, важко повірити, що впродовж 7 – 8 днів під час катастрофічних боїв на київському напрямі хтось достеменно знав, що командувач потрапив у полон, не вийшов з оточення (хоча не вийшло 100 тис.), «злякався, дезертирував, вчинив злочин» тощо. 13 жовтня 1941 р. Військова колегія Верховного суду Союзу РСР заочно засудила Понеделіна до розстрілу [21, 29].

У полоні генерала утримували в таборах міст Хаммельбург, Нюрнберг, Вейсенбург, з останнього в травні 1945 р. його було звільнено союзниками й направлено до Радянської місії у справах репатріації в Парижі, де тимчасово перебували всі генерали та вищі офіцери, визволені союзниками з нацистського полону.

У березні 1942 р. всіх полонених радянських генералів і старших офіцерів почали збирати в Хаммельбурзі, у таборі для військовополонених. Як відомо, в арсеналі воюючих сторін особливе місце належить психологічній зброї, сутність якої полягає в розкладанні військ противника. Серед таких засобів була й дискредитація військового керівництва. Тому значну увагу гітлерівці приділяли вербуванню на службу до німецького Райху радянських військовополонених, зокрема командирів. Відомо, що такі пропозиції генералу Понеделіну були запропоновані представниками німецького генштабу ще наприкінці 1941 р., коли

він перебував у таборі для військовополонених у Рівному, однак командарм від них відмовився [21, 28]. Збереглися свідчення й радянських військовополонених, які перебували разом із Понеделіним у Хаммельбурзькому таборі («Офлаг XXIII-Д»), де також активно працювали «ловці душ». За цими свідченнями, оголошений на Батьківщині поза законом командарм у таборі уникав усіх, а німців і зрадників і поготів [20, 52].

26 травня 1945 р. співробітники контррозвідки «СМЕРШ», які працювали під виглядом уповноважених із репатріації, двома літаками з Парижа доправили до Москви групу генералів та вищих офіцерів Червоної армії, визволених із нацистського полону. Серед них були командарми М.Ф. Лукін, І.М. Музиченко, С.В. Вишневський, М.І. Потапов та П.Г. Понеделін. 31 серпня в доповідній записці Сталіну начальник «СМЕРШу» В. Абакумов підбив попередні підсумки фільтрації, у яких, зокрема й щодо Понеделіна, стверджувалося: «...Поводили себе, як зрадники, вели антирадянську діяльність». Далі в документі йдеться про те, що Абакумов пропонував їх заарештувати і продовжувати перевіряти [21, 25]. Через сім місяців після початку фільтрації, 21 грудня 1945 р., на ім'я Сталіна за підписом М.О. Булганіна, О.І. Антонова та В.С. Абакумова під грифом «цілком таємно» була направлена доповідь про результати перевірки. До неї додавалися два списки. Перший містив реєстр на 25 генералів, яких направляли в розпорядження Головного управління кадрів НКЮ. Для них передбачалася допомога в лікуванні та побутовому влаштуванні. Стосовно кожного з генералів розглядалося питання на предмет направлення на навчання, а ті, які зазнали серйозних поранень або були хворі, виходили у відставку. На період перебування в Москві їх розміщували в готелях та забезпечували харчуванням.

Другий список містив прізвища, короткі характеристики, обставини полону та поведінки 11 генералів, які, як говорилося в доповіді, «...виявилися зрадниками, перебуваючи в полоні, вступили до створених німцями ворожих організацій і проводили активну антирадянську діяльність». Цих генералів пропонувалося «заарештувати і судити» [21, 26].

У цьому списку значилося прізвище генерал-майора П.Г. Понеделіна. У документі говорилося, що колишній командарм «зійзнався, що 7 серпня 1941 р. у районі міста Умань зрадив Батьківщину, здався в полон до німців без опору» [21, 27]. Генерала звинувачували в тому, що на допиті в генерала Клейста він розсекретив таємні відомості про особовий склад і озброєння 12-ї армії та її сусідів. До того ж, гітлерівці вилучили в Понеделіна особистий щоденник, де він «висловлював свої антирадянські погляди з питань політики ВКП(б) і Радянського уряду» [21, 27]. Ці бачення стосувалися політики розкуркулювання, колективізації та репресій старих кадрів. Коли Понеделін дізнався, що його оголосили зрадником, а дружину й батька 12 жовтня 1941 р. засудили до 5 років виправно-трудова робіт як членів родини зрадника Батьківщини, він зробив у щоденнику запис, що містив «різке висловлення на адресу товариша Сталіна» [21, 27].

За такі міркування П. Понеделіна було заарештовано і звільнено з армії, а згодом засуджено до смертної кари. Вирок виконано в 1950 р. Для того, щоб дізнатися, які саме таємні відомості про оточені війська 12-ї армії на допиті повідомив Понеделін, знадобилося ще п'ять років. 29 лютого 1956 р. Верховний суд СРСР, перевібивши матеріали справи П.Г. Понеделіна і врахувавши, що додаткове розслідування виявило нові обставини, що свідчили про необґрунтованість засудження і були невідомі на момент винесення вироку, вирішив скасувати вирок, припинити справу за відсутністю складу злочину й помертньо реабілітувати П. Понеделіна. 9 травня того ж року було відмінено наказ про звільнення Понеделіна з армії в зв'язку з арештом. Колишнього командувача 12-ї армії вилучили зі списків Радянської армії в зв'язку зі смертю [21, 27]. Цим наказом, як стверджує видання «Командарми», генералові «було повернуте добре ім'я» [2, 177].

Однак знадобилося ще чотири десятиліття, щоб ім'я генерала Понеделіна з'явилося в публікаціях, книжках і, нарешті, енциклопедичних виданнях. До 90-х рр. ХХ ст. того часу ім'я командувача 12-ї армії просто замовчувалося. Наприклад, у тритомному виданні «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.» 1967 р. прізвище командувача 12-ї армії згадувалося лише в контексті боїв у районі Запоріжжя (кінець серпня, коли 12-ту армію нового формування очолив генерал І.В. Галанін) [30, 214]. Прізвища генерала немає й в іменному покажчику, попри те, що армія згадується багато разів [30, 544]. У 2000 р. довідник «Кто был кто в Великой Отечественной войне», подав невелику біографічну статтю про П. Понеделіна, що охоплював період життя «1893 – 1956», а також умістив інформацію про полон, обмежившись формулюванням «у полоні тримався мужньо й гідно» [13, 201]. Утім, незрозуміло, чи це технічна помилка, чи свідомо дату розстрілу замінено на дату реабілітації, щоб уникнути зайвих пояснень.

Люди по-різному поводять себе в екстремальних, а тим більше в складних довготривалих умовах. Це виявляється як морально-психологічно, так і в побуті. Важко собі уявити, що всі генерали, які з честю пройшли через полон, завжди залишалися незаплямованими, адже гітлерівці докладали немало зусиль, щоб посіяти між полоненими розбрат, спровокувати чвари, ворожнечу тощо. Для цього використовувалися всі засоби, зокрема свідчення один проти одного. Цей самий метод застосовувався й у тюрмі НКВС у період фільтрації та слідства. У процесі підготовки цієї довідки ми послуговувалися архівними матеріалами, що друкувалися в ЗМІ, оскільки закриті документи, на жаль, нам не доступні. Проте навіть у цих документах зафіксовані прізвища тих полонених, які свідчили проти своїх товаришів. Не знаючи справжніх обставин і причин, які спонукали їх до цього, можна лише припустити, що примус, справжній стан речей, переконання, бажання співпрацювати зі слідством, зрозуміле людське боягузтво чи підступність штовхали полонених на ці ганебні кроки. Одні й ті ж прізвища повторюються серед свідків досить часто. Не будемо називати їх, адже всі вони

вже пішли з життя. Скажемо лише, що серед надрукованих матеріалів у числі свідків прізвище П.Г. Понеделіна не фігурує.

Отже, трагічною та досі оповитою багатьма таємницями є доля П.Г. Понеделіна, першого в нашому списку полонених командармів.

Одночасно з військами 12-ї армії в Уманському «котлі» оточили й війська 6-ї армії, якою командував генерал-лейтенант І.М. Музиченко. Тяжко поранений командарм у серпні 1941 р. потрапив у полон.

Народився І.М. Музиченко 10 вересня 1901 р. в м. Ростов-на-Дону. За більшістю джерел, він за національністю росіянин, проте В. Гриневич стверджує, що І.М. Музиченко – українець [6, 347]. З 1917 р. служив у російській армії, а з 1918 р. – у Червоній. Учасник громадянської війни та походу радянських військ на Західну Україну. Закінчив ККУКС. З липня 1940 р. генерал-лейтенант І.М. Музиченко – командувач 6-ї армії Київського особливого військового округу. З початком війни армія у складі Південно-Західного фронту брала участь у прикордонних боях, пізніше – у Київській оборонній операції. Під час боїв під Уманню, діючи в складі військ Південного фронту, 3 серпня армія була оточена. Важко поранений командарм потрапив у полон, армію розформували, а частини, яким удалося вирватися з оточення, передали до інших армій. Полоненого генерала Музиченка утримували спочатку в тюрмі м. Рівне, а потім у таборах для військовополонених у мм. Володимир-Волинський, Хамельбург, Гогельштейн, Мосбург. Його визволили з полону американські війська, 29 квітня 1945 р. І.М. Музиченка доправили в Радянську місію в Парижі. З жовтня до грудня 1945 р. проходив спецперевірку в Москві [2, 157]. Генералові пощастило. Попри те, що в доповідній записці Сталіну від 21 грудня 1945 р. у його характеристиці також є компрометуюча інформація на кшталт: «виявляв антирадянські настрої», «... сповістив німцям відомості про чисельний склад та озброєння», проте щодо обставин полону було сказано «потрапив» а не «здався». До речі, у протоколах допитів не було нічого такого, чого б німці на той момент не знали [21, 26 – 27]. Отже, І.М. Музиченка було внесено до списку тих генералів, яких направляли в розпорядження головного управління кадрів НКО. Згодом Музиченко навчався у ВАК при Військовій академії ім. К.Є. Ворошилова, а після закінчення (із квітня до жовтня 1947 р.) перебував у розпорядженні ГУК НКО. З жовтня 1947 р. – у відставці. Помер І.М. Музиченко 8 грудня 1970 р. Похований у Москві. Нагороджений орденом Леніна, чотирма – Червоного Прапора, медалями [2, 157].

З Київською оборонною операцією пов'язана доля ще одного командарма – генерал-лейтенанта Михайла Івановича Потапова – командувача 5-ї армії Південно-Західного фронту. Він народився 3 жовтня 1902 р. у с. Мочалово (нині Юхновського району Смоленської області). Росіянин. З 1920 р. – у Червоній армії. У 1936 р. закінчив Військову академію механізації та моторизації РСЧА. У 1939 р. брав участь у боях з японцями в районі річки Халхін Гол. Був нагороджений орденом Червоного Прапора. Із січня 1941 р. прийняв командування 5-ю армією Київського особливого військового округу.

З початком Великої Вітчизняної війни 5-та армія під командуванням генерал-майора М.І. Потапова у складі Південно-Західного фронту брала участь у прикордонних боях, потім у районах мм. Ковель, Дубно, Рівне, Житомир, пізніше вперто оборонялася на позиціях Коростенського укріпленого району, з 7 липня брала участь у Київській оборонній операції.

Протидія військ 5-ї армії, що постійно завдавала удари з Прип'ятської області, значно гальмувала просування 6-ї німецької армії зокрема і групи «Південь» загалом. Однак ситуація складалася таким чином, що війська 5-ї армії вимушені були відступати. Усвідомлюючи складне становище, М.І. Потапов зосередив свою увагу на управлінні військами, що діяли на чернігівському напрямі. З 1 до 6 вересня бої в смузі 5-ї армії вирізнялися упертим намаганням вибити 260-ту ворожу піхотну дивізію в районі Виблі, проте спроби ліквідувати плацдарм закінчилися безуспішно.

7 вересня німці захопили Чернігів. Потапов за наказом командувача фронту здійснив ще дві спроби активними контрударами відкинути противника, однак це не дало належного результату. Увечері того ж дня штаб фронту попросив дозволу в С.М. Будьонного та Б.М. Шапошникова відвести 5-ту армію за Десну. Наступного дня дозвіл було отримано, і вночі 9 вересня війська 5-ї армії встигли частиною сил відійти за річку. 10 вересня залишки 5-ї армії (значна частина якої була притиснута до Десни) продовжували відходити на південь уздовж шосе Чернігів – Київ, намагаючись з'єднати фланги з 37-ю армією. Попри те, що армія Потапова числилася як збройна одиниця, протистояти міцному угрупованню німців вона не могла. 11 – 12 вересня 5-та армія, оточена з флангів і тилу потужними загонами ворога, вже не була силою, здатною на серйозний супротив.

В оперзведенні, направленому до Генерального штабу 13 вересня, начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-майор В.І. Тупиков про 5-ту армію зазначав:

«...в) армія Потапова... не може стабілізувати фронт і веде... оборону...

д) почалося змішування тилів 5-ї та 21-ї армій...;

е) війська 21-ї та 5-ї армій не в змозі стримати противника і відходять...

Початок зрозумілої вам катастрофи – справа пари днів».

Донесення Тупикова викликало різко негативну реакцію Генштабу, який, зокрема, наказував: «...Слід примусити Кузнецова (21-ша) і Потапова (5-та) припинити відступ» [26, 380].

Проте на фронті вже розпочався хаос. І хоча рештки 5-ї та 21-ї армій, так звана «Пирятинська група», намагалися вийти з оточення і вели боротьбу до 23 вересня, уникнути трагедії не вдалося. Між 16 та 26 вересня в найбільшому «котлі» з тих, що будь-коли знала військова історія, було знищено 5-ту, 21-шу, 37-му, 26-ту й частково 40-ву і 38-му армії. Тільки полоненими радянська сторона втратила 450 тис. осіб [6, 350]. За таких обставин потрапив у полон командарм М.І. Потапов. Перебував у таборах Хаммельбург, Гогельштейн, Вайсенбург та Мосбург.

У полоні тримався гідно та мужньо. Це підтверджено не лише дослідниками його біографії, а й німецькими документами.

Під час перебування в полоні Потапова допитували кілька разів. Уперше – 28 вересня 1941 р., за тиждень після того, як контужений генерал потрапив у полон. Йому, мабуть, дали прийти до тями й відразу ж допитали. Допит відбувався у штаб-квартирі 2-ї німецької армії, у першому таємному відділі абверу. Опитування обвинувачуваного здійснював підполковник генерального штабу Іркенс. У той же день обер-лейтенант Б. Федріготті, представник управління абверу при командуванні 2-ї армії, склав психологічну характеристику особистості Потапова. Обидва документи констатували, що він «є переконаним прибічником комуністичного режиму, як особистість вирізняється з-поміж раніше взятих у полон вищих російських офіцерів своїм зовнішнім виглядом та внутрішньою стриманістю... Як полонений тримався гідно, коли йшлося про речі, що мали значення для його майбутнього, говорив стримано» [20, 56].

Визволили з полону союзні війська і 29 квітня 1945 р. доправили до Радянської місії в Парижі. Із травня до грудня 1945 р. проходив спецперевірку в НКВС у Москві. У вже згадуваній доповідній записці Сталіну за підписами Булганіна, Антонова та Абакумова від 21 грудня 1945 р. про Потапова зазначалося, що він потрапив у полон контуженим. Його прізвище було в списку тих, хто поступав у розпорядження ГУК НКО СРСР [21, 26 – 27]. У 1946 – 1947 рр. М.І. Потапов – слухач ВАК Військової академії ім. К.Є. Ворошилова, з травня 1947 р. – продовжував службу в Радянській армії на командних посадах. З 1958 р. – перший заступник командувача Одеського військового округу. Нагороджений двома орденами Леніна, чотирма – Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки, медалями. Помер генерал-полковник М.І. Потапов 26 січня 1965 р. Похований у Москві [2, 182 – 183].

З викладеного вище можна дійти висновку, що увінчалися на початку війни бої на київському напрямі «жнивими» загиблих і полонених.

Ще одним символом катастрофічних подій найтяжчого для Червоної армії періоду війни стало старе російське місто Вязьма, розташоване на шляху зі Смоленська до Москви.

Форма і завдання операції з розгрому радянських військ на московському напрямі були вперше означені в директиві № 35 Верховного командування Вермахту, підписаній Гітлером 6 вересня 1941 р., згідно з якою радянські війська мали бути розгромлені «до наступу зими». Вирішити це завдання передбачалося шляхом «подвійного оточення в загальному напрямі на Вязьму за наявності значних танкових сил, зосереджених на флангах» [7, 242]. 16 вересня з'явилася директива командування групи армій «Центр» про підготовку операції «Тайфун», у якій знову йшлося про майбутнє оточення радянських військ під Вязьмою. Нарешті, після завершення боїв під Києвом, 24 вересня 1941 р., відбулася остання оперативна нарада за участю Браухича та Гальдера, а 26 вересня було видано наказ про наступ, згідно з яким передбачалося оточення біля Вязьми. Німецьке

командування замислило найграндіознішу операцію з тих, що проводилися раніше. Ніколи ще на одному оперативному напрямі не зосереджувалися одночасно три танкові групи. У «Тайфуні» були задіяні три армії, три танкові групи та 2-й повітряний флот. Чисельність особового складу становила близько 2 млн осіб [9, 212].

Вяземська оборонна операція військ Західного та Резервного фронтів тривала з 2 до 13 жовтня 1941 р. Надовго затримати противника не вдалося. Оборона була слабкою, недостатньо підготовленою в інженерному плані. В оточення потрапило 37 дивізій, 9 танкових бригад, 31 артполк РГК, а також управління 19-ї, 20-ї, 24-ї та 32-ї армій. У Вяземському «котлі» загинув командувач 24-ї армії генерал-майор К.І. Ракутін, а командарми 19-ї, 20-ї та 32-ї – генерал-лейтенант М.Ф. Лукін, генерал-лейтенант П.П. Єршаков та генерал-майор С.В. Вишневський потрапили до полону [9, 212].

Михайло Федорович Лукін народився 6 листопада 1892 р. в с. Полухтіно (нині Зубцовського району Тверської області). У лавах російської армії – з 1913 р. до 1917 р., поручик, учасник Першої світової війни, кавалер орденів Св. Володимира IV ст., Св. Анни IV ст., Св. Станіслава III ст.

У лавах Червоної армії – з липня 1918 р., учасник громадянської війни, двічі навчався на Курсах удосконалення при Військовій академії ім. М.В. Фрунзе. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора. У міжвоєнний період перебував на різних командних посадах. З червня 1940 р. генерал-лейтенант Лукін – командувач 16-ї армії Сибірського військового округу. З початком війни залишався на цій посаді у складі резерву Ставки ВГК, а із середини липня – Західного фронту. Брав участь у боях за Смоленськ, де 8 серпня був призначений командувачем 20-ї армії. У серпні – вересні з'єднання армії вели жорстокі оборонні бої на південь від Ярцева, прикриваючи дорогобузький напрям. За успішне командування військами та особисту мужність Лукіна нагородили орденом Червоного Прапора, а 10 вересня призначили командувачем 19-ї армії Західного фронту. У ході Вяземської операції, коли чотири армії були оточені на захід від Вязьми, Ставка ВГК наказала Лукіну прийняти загальне керівництво оточеними військами і прориватися на Гжатськ. Під час цих боїв 14 листопада важко поранений Лукін потрапив у гітлерівський полон. Спершу генерал перебував у німецьких шпиталях у с. Смелево під Вязьмою, згодом у Смоленську. Лукін мав поранення обох ніг і руки. Німецькі лікарі ампутували одну ногу, руку змогли врятувати, однак відновити її функції не змогли. Після відносного одужання Лукіна тримали в таборах Люккенвальде, Бісдорф, Вустрау, Бріц, Ліхтенфельд, Вюдебург, Мосбург. Умови перебування, в яких для радянських військовополонених були найгіршими. Наприклад, у Люккенвальде, табірний пайок складався з двохсот грамів неочищеної картоплі, літра баланди з брукви та двохсот грамів ерзац-хліба. Цей хліб випікався спеціально для військовополонених. Так зване борошно виробляти з полови та невеликої домішки крохмалю від зерен пшениці, що випадково потрапили під час обмолоту.

Військовополонені називали цей пайок «смертельним». Генерали одержували такий же раціон, що й інші радянські військовополонені. Єдиний привілей полягав у тому, що хворих іноді оглядав лікар, робив перев'язки [17, 231]. Дещо кращими були побутові умови в таборі для військовополонених Вурстау, неподалік від містечка Циттенхорст. Туди відбирали полонених із вищою освітою, піддавали психологічній обробці та направляли на курси пропагандистів, після чого використовували у власних інтересах. З Лукіним в цей період (осінь 1942 р.) намагалися встановити зв'язки та залучити до співпраці білоемігранти та А. Власов. До речі, деякі дослідники, посилаючись на «витяги з допитів», вважають, що Лукін не «відкидав можливість співпраці з Німеччиною», проте ці припущення не знайшли підтвердження [28]. У жорстоких умовах нацистських концтаборів Лукін поводив себе гідно і мужньо. У квітні 1945 р. його визволили з полону американські війська, до кінця травня перебував у Парижі, а з травня 1945 р. проходив перевірку в органах НКВС у Москві. У заведеній на генерала Лукіна справі немає навіть натяку на співпрацю з гітлерівцями або їхніми наймитами. Він залишався відданим військовому обов'язку, хоча й негативно висловлювався щодо колгоспів та репресій. У доповідній записці Сталіну від 31 серпня 1945 р. Абакумов пропонував М.Ф. Лукіна, який став калікою (паралізована рука й ампутована нога), звільнити під агентурний нагляд [21, 25]. За Лукіна клопотався маршал Конєв, а маршал Жуков порівнював його воєнну звитягу із звитягою героїв війни 1812 р. – генералів Раєвського та Багратіона. На обкладинці «Справи» генерала Лукіна рукою Й. Сталіна було написано: «Віддана людина. Звання відновити. Якщо бажає, направити на навчання. По службі не обмежувати» [17, 132].

М.Ф. Лукіну повернули військове звання й нагороди і зарахували до розпорядження ГУК НКО. З листопада 1946 р. він – у запасі. Кавалер орденів Леніна, п'яти – Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки. Михайло Федорович Лукін проводив активну громадську діяльність, багато зусиль доклав для встановлення імен загиблих у битві під Москвою та відновлення добрих імен репресованих. У 1966 р. Маршали Радянського Союзу С.К. Тимошенко, К.К. Рокоссовський, І.С. Конєв, А.І. Єременко та генерал армії П.О. Курочкін написали листа Л.І. Брежневу, де були такі рядки: «Щиро просимо підтримати наше клопотання про присвоєння генерал-лейтенанту у відставці Михайлу Федоровичу Лукіну звання Героя Радянського Союзу. Ми глибоко переконані, що генерал-лейтенант М.Ф. Лукін заслужив це високе звання, виявивши мужність, особистий героїзм та прекрасну майстерність полководця під час Смоленсько-Вяземської битви, яка відіграла величезну роль у битві за Москву. Під час цього важкого періоду війни проти фашистських окупантів 16-та армія під командуванням Лукіна разом з 19-ю та 20-ю арміями, поєднуючи оборону з рішучими контратаками, зупинили наступ міцного ворожого угруповання, що рвалося до Москви, та в жорстоких, кровопролитних боях стримували його понад два місяці.

...Ми вважаємо, що присвоєння генерал-лейтенанту у відставці Лукіну високого звання Героя Радянського Союзу буде справедливим визнанням та оцінкою його великих заслуг перед державою, партією та народом» [17, 347 – 348].

На той час клопотання видатних воєначальників не було підтримано. 25 травня 1970 р. М.Ф. Лукін помер, похований у Москві. І лише двадцять три роки потому мужність і страдництво генерала Лукіна отримали гідну нагороду. 1 жовтня 1993 р. М.Ф. Лукіну присвоєно звання Героя Російської Федерації (посмертно) [17, 303].

Як вже зазначалося вище, у вяземському «котлі» одночасно з М.Ф. Лукіним потрапив у полон командувач 20-ї армії генерал-лейтенант Пилип Панасович Єршаков. Народився П.П. Єршаков 22 січня 1893 р. в с. Таганка (нині Вяземського району Смоленської області). Росіянин. З 1914 р. по 1917 р. – підпрапорщик російської армії, учасник Першої світової війни. У Червоній армії – із квітня 1918 р., брав участь у громадянській війні. Неодноразово навчався та вдосконалював свої знання на різноманітних військових курсах, у 1935 р. закінчив особливий факультет Військової академії ім. М.В. Фрунзе. Пройшов шлях від заступника командира стрілецького полку до командувача армії.

З початком війни генерал-лейтенант П.П. Єршаков – командувач 22-ї армії, що спершу перебувала в резерві Ставки ВГК, а 2 липня передана до складу Західного фронту. Війська Єршакова вступили в бої з гітлерівцями на рубежі Ідріца – Вітебськ, згодом брали участь в оборонних боях за Смоленськ на великолуцькому напрямі. Під час цих боїв шість стрілецьких дивізій армії під командуванням П.П. Єршакова на 220-кілометровому фронті стримували наступ 16 дивізій противника, у тому числі трьох танкових і трьох моторизованих. Проте сили були нерівними, і 20 липня гітлерівці оволоділи м. Великі Луки. Упродовж липня – серпня з'єднання армії зірвали спроби гітлерівців знищити невелиське угруповання радянських військ і створити умови для глибокого обходу лівого крила Північно-Західного та правого крила Західного фронтів. Наприкінці серпня 1941 р. П.П. Єршаков виявив мужність і вміння керувати військами в умовах оточення на торопецькому напрямі. У вересні Пилип Панасович прийняв від генерал-лейтенанта Лукіна командування 20-ю армією, яка у вересні – жовтні вела оборонні бої на південь від Ярцева, прикриваючи дорогобузький напрям, а згодом брала участь у Вяземській оборонній операції. Саме в цій операції, внаслідок прориву противником оборони Західного фронту, війська армії опинилися в оточенні. Продовжуючи вести оборонні бої, частина армії прорвала фронт оточення й вийшла на Можайську лінію оборони, однак без командувача, який опинився в полоні. Перебував у таборі військовополонених у районі м. Вульхайд (неподалік Берліна), навесні 1942 р. переведений до Хаммельбурга, де під час етапування зі «спецоб'єкта» помер від серцевого нападу [2, 131 – 132]. Як згадував після війни М.Ф. Лукін: «Єршаков із презирством відкидав усі намагання схилити його до співпраці з власівцями... Коли він помер, полонені зробили труну з неструганих дощок і винесли до табірних воріт. За колючий

дрит їх не пустили. Німці прийняли труну та кудись понесли» [17, 276]. Згодом у таборах, де утримувались радянські полонені, німці показували фото, на якому над оббитою червоною тканиною труною Єршакова схилено нацистські прапори. Отже, навіть смерть командарма була використана з пропагандистською метою. Похований генерал-лейтенант П.П. Єршаков, кавалер двох орденів Червоного Прапора, у районі Хаммельбурга.

Трагедія Вяземського «котла» скалічила долю ще одного командарма – генерал-майора Сергія Володимировича Вишневського, який народився 18 квітня 1893 р. у м. Рогачов. Росіянин. У 1912 р. закінчив Кадетський корпус у м. Суми, з 1912 р. до 1918 р. служив у російській армії, брав участь у Першій світовій війні, штабс-ротмістр, командир ескадрону. З 1918 р. – у Червоній армії, в 1933 р. закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе. У міжвоєнний період перебував на різноманітних керівних посадах, з 1940 р. – генерал-майор, помічник генерал-інспектора кавалерії РСЧА.

У вересні 1941 р. призначений командувачем 32-ї армії Резервного (з 10 жовтня – Західного) фронту, яку було розгорнуто на рубежі Мосолово – Дорогобуж. З 3 жовтня війська армії вели оборонні бої під Вязьмою, з 7 жовтня – в оточенні. Війська, що пробилися з оточення, були передані до інших армій, а управління 13 жовтня розформовано. Командувач армії С.В. Вишневський з оточення не вийшов і 22 (за деякими даними – 23) жовтня його захопили гітлерівці в полон. Перебував у військовій в'язниці м. Летцен, у Хаммельбурзькому офіцерському таборі, Нюрнберзькій в'язниці, Флоссенбурзькому концтаборі та концтаборі Дахау. Умови перебування були жахливими, проте Вишневський зумів здолати їх. У 1945 р. його визволили союзні війська, перебував у Радянській місії в Парижі, а потім – шлях, яким пройшли всі колишні полонені генерали. Упродовж семи місяців тривала спецперевірка органами НКВС і, нарешті, 21 грудня 1945 р. ім'я Вишневського занесли до списку 25 генералів, які пройшли перевірку й були направлені в розпорядження ГУК НКО СРСР. Сергій Володимирович був поновлений у званні генерал-майора, йому повернули нагороди: ордени Леніна, Червоного Прапора, два – Червоної Зірки, надали можливість закінчити академічні курси при Військовій академії ім. К.Є. Ворошилова та впродовж 1947 – 1949 рр. працювати у Військовій академії ім. М.В. Фрунзе, у якій у 1933 – 1940 рр. він викладав тактику.

З 1949 р. генерал-майор Вишневський – у запасі. Помер 22 червня 1967 р., похований у Москві [2, 34 – 35].

Парадоксально трагічною є доля командувача 48-ї армії Олександра Георгійовича Самохіна. Справа в тому, що він не встиг заступити на посаду командувача армії. Його прізвища немає серед командувачів армії в пристатейному переліку «Советской военной энциклопедии» та «Советском военном энциклопедическом словаре», його імені немає у вказаних публікаціях «Военно-исторического журнала» та у виданні «Командарми». Наявна інформація досить суперечлива. У публікації Д.Ю. Хохлова «Армія так і не дочекалася свого

командувача», що вийшла в лютневому номері «Военно-исторического журнала» за 2012 р., зазначено, що генерал-майор О. Самохін призначений командувачем 48-ї армії Брянського фронту 20 квітня 1942 р. (підстава: телеграма Ставки Верховного Головнокомандування № 170286 від 20 квітня 1942 р.), а у виданні «Комкори» значиться лютий того ж року [32, 65; 3, 497]. Ця подія не була значимою. Важливим було те, що генерал, не встиг прибути до армії, як потрапив у полон.

Олександр Георгійович Самохін народився 20 серпня 1902 р. на х. Верхня Бузинівка (нині Волгоградська область). Росіянин. У Червоній армії з 1919 р., учасник громадянської війни. Пройшов шлях від червоноармійця до генерал-майора (1940 р.). Закінчив Військову академію РСЧА ім. М.В. Фрунзе (1934 р.). Нагороджений орденами Червоної Зірки й медаллю «XX років РСЧА» [31, 65].

Напередодні війни його призначили командиром 29-го стрілецького корпусу 11-ї армії Прибалтійського військового округу. Брав участь у оборонних боях на території Литви. Далі біографічні дані різняться. На думку Д. Хохлова, після відходу з Литви Самохін спершу перебував на лікуванні, потім виконував обов'язки заступника командувача 16-ї армії тилу, із грудня – у розвідуправлінні Червоної армії, а 20 квітня, як уже зазначалося вище, призначений командувачем 48-ї армії. Видання «Комкори» подає інші відомості, у яких стверджується, що після боїв у Литві 29-й стрілецький корпус був переданий до складу Західного фронту, брав участь у Смоленській битві, вів оборонні бої на рубежі р. Ловать, під Великими Луками, а у серпні – вересні – на торопецькому напрямі. У ході цих боїв війська корпусу, що на той час входив до складу 22-ї армії, були оточені ворогом, проте зуміли зберегти боєздатність і вирватися з оточення.

Незважаючи на це, корпус було розформовано, а його командир – генерал-майор О. Самохін перебував під слідством в органах НКВС «за самочинне залишення бойових позицій, за втрати в живій силі та техніці». У грудні 1941 р. (з огляду на відсутність складу злочину) всі обвинувачення з нього було знято, справу закрито, після чого О. Самохіна направлено в розвідуправління Генштабу [3, 497].

21 квітня щойно призначений командувачем військ 48-ї армії другого формування генерал О. Самохін вилетів на Брянський фронт, проте літак утратив орієнтування, збився з курсу, був пошкоджений ворожими зенітками й здійснив вимушену посадку на зайнятій німцями території поблизу Мценська.

Командарм спробував застрелитися, але спроба не вдалася. Частина документів, яку генерал не зумів знищити, потрапили до рук ворога. Опинився в полоні і сам генерал-майор Самохін, який так і не долетів до армії, командувачем якої був призначений. Про те, що відбувалося далі, відомо з матеріалів архівної кримінальної справи Самохіна, до якої додано свідчення німецьких офіцерів, котрі допитували його, а потім і їх взяли в полон війська Червоної армії.

Уперше генерала Самохіна допитували в штабі 15-го піхотного полку. Допит тривав близько десяти хвилин, після чого генерала Самохіна доправили до штабу 2-ї танкової армії, пізніше, черговим літаком, – у німецький тил до

Летценської фортеці (Східна Пруссія). Там його допитували чотири рази, проте, за його власними свідченнями в «СМЕРШі», жодної інформації, що становила військову або державну таємницю, він не надав. Генерал запевняв, що мав намір співпрацювати, однак внаслідок шоку втратив пам'ять. Лінію поведінки Самохіна підтвердили кілька полонених пізніше німецьких офіцерів [32, 64].

За період перебування в полоні О.Г. Самохін перебував у таких таборах: Летценська фортеця (23 квітня – 29 травня 1942 р.), м. Ніколайкен (31 травня – 15 липня 1942 р.), Ченстохівський табір (19 липня – 2 серпня 1942 р.), табір військовополонених у м. Хаммельбург (7 серпня 1942 р. – 3 квітня 1943 р.), Нюрнберзький табір для російських військовополонених (3 квітня 1943 р. – 7 вересня 1943 р.), Вюрцбурзька фортеця (7 вересня 1943 р. – 21 квітня 1945 р.), звідки евакуйований до м. Мосбург (50 км від Мюнхена), а 29 квітня 1945 р. був звільнений військами 3-ї армії США [32, 66].

У травні Самохіна разом із групою визволених із полону генералів доправили до Парижа, де передали представникам радянського командування. А далі йшов типовим шляхом усіх колишніх полонених генералів. Упродовж семи місяців Самохін перебував у перевірконо-фільтраційному таборі, а 28 грудня 1945 р. його заарештувало Головне управління контррозвідки «СМЕРШ».

Перший протокол допиту Самохіна датований 1 червня 1945 р., останній – 22 червня 1949 р. [32, 65].

У справі Самохіна було опитано 25 колишніх військовополонених генералів, у результаті свідчень, що компрометували б генерала Самохіна, отримано не було. Проте генерал сам визнав серйозну помилку, якої припустився на одному з перших допитів у Летцені, коли запропонував свої послуги німецькому командуванню за умови негайної засилання на територію СРСР. Пізніше на допиті в ГУКР «СМЕРШ» він свідчив: «Я вирішив піти на формальну угоду з ворогом і запропонував свої послуги німецькій розвідці, розраховуючи при цьому отримати від німців завдання, а після прибуття до Радянського Союзу повідомити відповідні органи. Німці, мабуть, зрозуміли мій задум і від моєї пропозиції відмовилися» [32, 63].

Цей вчинок виявився роковим у долі генерала Самохіна. 25 березня 1952 р. він був засуджений до 25 років виправних робіт, а 12 квітня позбавлений звання генерал-майора [32, 65].

На щастя, Самохіну довелося відбувати покарання ледь більше року. Зміна керівництва країни призвела до перегляду багатьох рішень, насамперед судових. 20 липня 1953 р. Самохіна звільнили з-під варті, повністю реабілітували та поновили в кадровому складі Радянської армії. З 1954 р. він став слухачем Вищих академічних курсів при Військовій академії Генштабу, після чого викладав на військовій кафедрі МДУ [32, 65]. Помер Олександр Георгійович Самохін 17 серпня 1955 р., не доживши трьох днів до п'ятдесят третього дня народження.

З восьми командармів, які потрапили до нацистського полону, сімом повернуті добрі імена, хоч деяким із значним запізненням. Проте реабілітація

не могла повністю зняти «плями» перебування в полоні, що переходила з анкети до анкети, побутувала у свідомості широкого загалу, яка перешкоджала об'єктивному висвітленню історичних подій тощо. На жаль, у цьому негативну роль відіграв уже згадуваний наказ № 270 від 16 серпня 1941 р., з яким пов'язана особиста драма і трагедія родини генерал-лейтенанта В.Я. Качалова – командувача 28-ї армії. Він уникнув полону, однак ім'я тривалий час залишалося зганьбленим.

Володимир Якович Качалов народився 27 липня 1890 р. в с. Городище (нині Городищенського району Волгоградської області). Росіянин. Капітан російської армії, учасник Першої світової війни. З 1918 р. – в Червоній армії, в 1935 р. закінчив особливий факультет Військової академії ім. М.В. Фрунзе. Перебував на різноманітних командних посадах, двічі нагороджений орденами Червоного Прапора. З початком війни генерал-лейтенант В.Я. Качалов – командувач 28-ї армії Західного фронту, що брала участь у боях за Смоленськ. На початку серпня 1941 р. війська армії вели бойові дії в оточенні (командувач з оточення не вийшов). Окремі розрізнені групи ще кілька тижнів блукали лісами, намагаючись пробитися до своїх бійців. Оцінити масштаби катастрофи та загальну чисельність втрат ще було неможливо, а в горезвісному наказі Ставки № 270 від 16 серпня стверджувалось: «...Окремі генерали є поганим прикладом для наших військ. Командувач 28-ї армії генерал-лейтенант Качалов, перебуваючи разом зі штабом групи в оточенні, виявив боягузтво і здався в полон німецьким фашистам. Штаб групи Качалова з оточення вийшов, пробившись з оточення частини групи Качалова, а генерал-лейтенант Качалов віддав перевагу полону, віддав перевагу дезертирству до ворога» [31]. 29 вересня 1941 р. Військова колегія Верховного суду СРСР заочно засудила Качалова за зраду Батьківщини до вищої міри покарання. Також постраждала і також його родина. 20 серпня 1941 р. у Свердловську були заарештовані дружина генерала Качалова – Олена Миколаївна Ханчин-Качалова, та його теща, Олена Іванівна Ханчин. У грудні 1942 р. вони були засуджені на вісім років ув'язнення в таборах. О.І. Ханчин загинула в 1944 р. в таборі посиленого режиму, а Олена Миколаївна відбула весь термін ув'язнення й 20 серпня 1949 р. оселилася в Малоярославці Калузької області [24, 20, 22]. Відтоді О.М. Качалова почала важку справу боротьби за реабілітацію чесного імені свого чоловіка. Вона зверталася до Генеральної прокуратури, ЦК ВКП(б), особисто до Й. Сталіна з проханням переглянути справу чоловіка й встановити його долю, адже жодних свідчень про перебування в полоні чи на службі в гітлерівців виявлено не було. У 1949 р. Качалов офіційно вважався «зниклим безвісти», а про його долю «ходили» суперечливі припущення. У 1945 – 1946 рр. вважали, що генерал Качалов узимку 1944 р. намагався зв'язатися з партизанами, згодом загинув, проте ексгумація результатів не дала. Також відома версія про те, що Качалова викрала англійська розвідка, що його нібито бачили в окупованому Києві в одязі німецького офіцера, що він працює в Касабланці в організації, створеній англійською розвідкою тощо. Ці припущення не знайшли також

підтвердженень, однак слідство в справі генерала Качалова поновилося. Тривало воно довго, результати були малоефективними, однак щоразу, акумулюючи нові факти, О.М. Качалова знову апелювала до високих кабінетів. Врешті-решт 6 серпня 1952 р. О.М. Качалову заарештували й звинуватили в антирадянській діяльності, у поширенні листів терористичного та наклепницького змісту, проте розслідування в справі генерал-лейтенанта Качалова тривало. За колишнього командувача клопоталися генерали та офіцери, які його знали, зокрема генерал армії А.В. Хрульов. І лише в грудні 1953 р., через дев'ять місяців по смерті Сталіна, справу Качалова було переглянуто. У довідці про результати перевірки та в листі Генерального прокурора Р. Руденка до Президії ЦК КПРС зазначалося, що додаткове розслідування у справі В.Я. Качалова не підтвердило факту здачі командарма в полон гітлерівцям.

«Під час бою Качалов не виявляв розгубленості та боягузництва, а його виїзд у танку в бік військ противника викликаний бажанням прорватися до своєї 145-ї дивізії, відрізаної від штабу армії. 4 серпня, перебуваючи в танку, генерал-лейтенант В.Я. Качалов загинув від вогню німецької артилерії й був похований місцевими жителями в загальній могилі в с. Старинка Починківського району Смоленської області. Пізніше перепохований у селищі Стодолище того ж району на Смоленщині. Про факт загибелі Качалова свідчить і трофейний німецький звіт про бойові операції проти 28-ї радянської армії.

Отже, генерал-лейтенант Качалов за зраду Батьківщини був засуджений безпідставно. Так само безпідставно були репресовані його рідні» [24, 26].

Постановою Верховного суду СРСР від 23 грудня 1953 р. констатовано, що В.Я. Качалов загинув від вогню артилерії противника. На цій підставі наказ № 270 у частині щодо командарма Качалова скасовано. Посмертно Володимира Яковича Качалова нагороджено орденом Вітчизняної війни I ст. [2, 90].

Слід зазначити, що органи держбезпеки мали в своєму розпорядженні інформацію, що заперечувала факт дезертирства Качалова та перебування в полоні. Колишні полонені генерали розповідали на допитах, що читали в німецьких газетах та чули від очевидців тих подій про те, що німці виявили в одному з підбитих танків труп генерала Качалова. Колишні керівники німецької військової розвідки на допитах у МДБ СРСР спростовували факт переходу Качалова на бік гітлерівців [24, 20, 22]. За спогадами М.Ф. Лукіна, нацисти не приховували обставин загибелі Качалова, більше того, намагалися використати їх із пропагандистською метою. Михайло Федорович Лукін згадував, як майор Ердман, заступник начальника «Абвер-команди – 303», показував партійний квиток, посвідчення особи та листи генерала Качалова (на документах були сліди крові). Намагаючись вплинути на полонених радянських генералів, зокрема командарма Лукіна, Ердман не приховував того, що Качалов загинув у бою, а на Батьківщині оголошений зрадником [17, 225 – 226]. Отже, зіставляти факти була можливість, проте якби не наполегливість дружини Качалова та допомога їхніх впливових друзів добре ім'я командарма навряд чи було б повернуто. Олена

Миколаївна Ханчин-Качалова померла від тяжкої серцевої хвороби в 1957 р. Вона з честю виконала обов'язок дружини загиблого. Її справу щодо повернення чесного імені чоловіка багато хто вважає справжнім подвигом [24, 27].

Воєнна стихія війни безжалісна до того, хто потрапив до її коловороту. Безжалісна не лише тому, що жодна війна не обходиться без жертв, а передусім тому, що будучи по суті апріорі аморальною, ставить перед кожним її учасником досить високу моральну планку. І будь-яка моральна похибка, моральна непевність призводить до вчинків, які неможливо ні виправити, ні виправдати. Ідеться про зраду, зокрема генеральську. Серед тих, хто згодився служити гітлерівцям, були воєначальники, командири, політпрацівники. В основі подібних вчинків – різні причини: давні образи на країну та керівництво, ідеологічні розбіжності, кар'єрні невдачі, боягузтво, невміння терпіти біль і нестатки тощо, проте в результаті – цілком конкретний вчинок – зрада. Зауважимо, що серед командармів порушив військовий обов'язок і зрадив присязі лише один командарм – Андрій Андрійович Власов.

Народився А. Власов 1 вересня 1901 р. в с. Ломакіно (нині Гагінського району Нижньогородської області). Навчався в духовному училищі та в духовній семінарії, до Червоної армії призваний у травні 1920 р., брав участь у громадянській війні, навчався на піхотних курсах, курсах удосконалення комскладу РСЧА та у Військовій академії ім. М.В. Фрунзе (у 1935 р. закінчив перший курс). Служив у військах, обіймав командні посади. У 1938 – 1939 рр. перебував у Китаї. На посаді начальника штабу Групи радянських військових радників та виконувача обов'язків головного військового радника. Нагороджений орденом та золотим годинником. Після повернення в січні 1940 р. у Радянський Союз його призначили командиром 99-ї стрілецької дивізії, яка в жовтні того ж року визнана кращою дивізією Київського особливого військового округу та РСЧА. За це Власова нагородили орденом Леніна. Щоправда, за твердженням А.В. Русака, одного з дослідників його біографії, цього ордена Власов удостоєний за бої на Халхін-Голі [25, 201]. Із січня 1941 р. генерал Власов – командир 4-го механізованого корпусу, з яким вступив у війну. З'єднання корпусу в складі 6-ї армії Південно-Західного фронту брали участь у прикордонних боях під Перемишлем, у боях на напрямі Дубно і Рівне, у Київській оборонній операції. З 23 липня 1941 р. генерал Власов – командувач 37-ї армії, комендант Києва та командувач Київського укріпленого району. Київська операція, як уже зазначалося, завершилася трагічно. Командувач 37-ї армії генерал-майор Власов із боями виходив з оточення та виводив свій штаб. Пробіралися лісовими хащами, частіше за все вночі, потрапляли в засідки, голодували, недосипали, нерідко не орієнтувалися, де фронт, де німці.

Власову пощастило. Він вивів свою групу з Київського «котла», без ускладнень пройшов «сортування» НКВС, а 20 листопада його призначили командувачем 20-ї армії Західного фронту. Війська армії відзначилися в Клинсько-Солнечногорській оборонній та наступальних операціях, у визволенні Красної

Поляни, Солнечногорська, Волоколамська та прориві оборони на р. Лама. Зазначимо, що й ці факти є неоднозначними. Один з дослідників теми «Власов і власівщина» А.Н. Колесник у своїй монографії документально доводить, що керівництво військами армії до 21 грудня здійснював начальник штабу армії генерал-майор Л.М. Сандалов. Власов на той час хворів. До армії він прибув 19 грудня, а командування військами прийняв на себе лише за два дні [11, 27]. Утім, участь Власова в боях під Москвою відзначена присвоєнням йому військового звання генерал-лейтенанта та нагородженням орденом Червоного Прапора. 9 березня 1942 р. Власова призначають заступником командувача Волховського фронту. Отже, за півроку війни він робить карколомну кар'єру – від командира дивізії до заступника командувача фронту. 16 квітня 1942 р. Власов одночасно стає командувачем 2-ї ударної армії. Наприкінці травня німці відрізали армію від головних сил фронту, закрили її у величезному Волховському лісовому масиві, розбили на частини й знищили. За версією А.В. Русака, за командувачем, згідно з особистим розпорядженням Сталіна, було надіслано літак. Власов категорично відмовився летіти, а вирішив із рештками армії виходити з «котла». Після двох тижнів поневірянь армія фактично перестала існувати. Минув місяць, однак генерал Власов не з'явився ні в радянському тилу, ні в німецькому полоні. Його розшукували і Генеральний штаб Червоної армії, і німецькі спецслужби. До пошуків долучилися партизани Ленінградської області. 14 липня німецьке радіомовлення передало в зведенні Верховного командування: «Під час очищення нещодавнього волховського кільця виявлено в своєму сховищі та взято в полон командувача 2-ї ударної армії генерал-лейтенанта Власова» [20, 35]. Однак і після цього радянське командування шукало генерала. Лише 20 серпня 1942 р. з Ленінградського штабу партизанського руху до Москви, до ЦШПР, надійшла оперативна інформація про полон Власова. Під час виходу з оточення А.А. Власов залишив війська армії й 12 липня 1942 р. здався в полон – так представлено цей факт в академічних та енциклопедичних виданнях [25, 204 – 207].

Після короткотермінового перебування в таборі для військовополонених у Летцені Власова перевели до Вінницького концтабору, який підпорядковувався головному командуванню Сухопутних військ. Разом із колишнім командиром 41-ї стрілецької дивізії полковником І. Боярським, що потрапив у полон під Харковом улітку 1942 р., 3 серпня 1942 р. Власов підготував так званий «Меморандум Власова-Боярського», де було сформульовано пропозиції щодо створення центру з формування частин із радянських військовополонених. Після бесіди генерала з представником МЗС Німеччини Хільгером Власова направили до Берліна, до табору, створеного при відділенні пропаганди Збройних сил Німеччини. 27 грудня Власов за участю ще кількох генералів та вищих офіцерів, які дали згоду на співробітництво, випускає так звану Смоленську відозву, у якій оголошує про створення «Російського комітету», що був агентурно-політичною організацією та діяв під контролем відділу пропаганди і VI управління РСХА. Пізніше повідомлялося про створення «Російської визвольної армії». У 1943 р.

Власов з пропагандистською метою здійснює кілька поїздок на окуповану територію СРСР. Окремі заяви генерала викликали осуд із боку Гітлера, поїздки було скасовано, а Власова до 1944 р. тримали під домашнім арештом [2, 35 – 36]. Восени 1944 р. німецькі спецслужби знову починають «розкручувати» Власова. Гітлер запропонував йому об'єднати всі антирадянські організації, що діяли як у Німеччині, так і поза її межами, і створити політичний центр керування ними. Власов погодився. У листопаді 1944 р. створено нову агентурно-політичну організацію «Комітет визволення народів Росії», що діяла під егідою СС. Головним програмним документом, виголошеним Власовим у листопаді 1944 р., стає «Празький маніфест». РВА очолює також Власов. Гітлер дозволив сформувати п'ять дивізій, формувалося три, було сформовано – дві [22, 37].

У лютому 1945 р. на фронт, що проходив по Одеру, за наказом Власова було направлено загін у складі 120 осіб. Це були курсанти школи пропагандистів та офіцерської школи, а також люди, що входили до складу роти охорони Власова. Переодягнені в радянську військову форму, вони проникли в бойове розташування й викликали там розгубленість. У прорив були введені німецькі підрозділи. Власівців – учасників цієї акції – нагородили залізними Хрестами. У квітні 1945 р. на фронт відбула 1-ша дивізія РВА. Спільними силами двох полків вона намагалася вести наступ у районі Фюрстенвальде, проте за дві години відступила. Командир дивізії генерал-майор С.К. Буняченко повів дивізію на південь, у напрямі Праги. Те, що сталося в Празі, Власов характеризував так: «1-ша дивізія, що прибула на терени Чехословаччини, під впливом місцевого населення почала розкладатися та роззброювати німців, а на початку травня 1945 року в районі Праги мала збройні сутички з німецькими військами» [22, 37].

У квітні А. Власов відмовився від пропозиції іспанських дипломатів емігрувати і здався американським військам. 12 травня його затримали в штабній колонії та фактично передали американські військові співробітники «СМЕРШу» 162-ї танкової бригади 25-го танкового корпусу. 15 травня Власов перебував уже в Москві, на Луб'янці. Заарештовані були всі особи з його оточення, вони значилися під своїми прізвищами, і лише Власов, якого утримували в одиночній камері, значився як «заарештований № 31» [22, 37].

Слідство у справі Власова та інших активних діячів власівського руху (11 осіб) тривало до липня 1946 р. 28 березня 1946 р. В.С. Абакумов направив секретареві ЦК ВКП(б) О.О. Жданову проект організації та проведення судового процесу. 23 липня відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому одне з питань порядку денного присвячувалося майбутньому процесу. У пункті 3 протоколу засідання Політбюро говорилося: «Усіх обвинувачених у відповідності з пунктом 1-м Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року засудити до смертної кари через повішання, вирок виконати в умовах тюрем» [23, 21]. Отже, вирок (нехай і справедливий) було винесено до суду, а це не відповідає ні принципам правосуддя, ні моральним засадам. Судове засідання у справі власівців розпочалося 30 липня, а 1 серпня було оголошено вирок, згідно з яким

А.А. Власов та його найближче оточення як військові злочинці та зрадники були позбавлені військових звань, нагород і страчені на шибениці.

Тактрагічно завершилася військова кар'єра земнежиття генерал-лейтенанта Червоної армії командувача 2-ї ударної армії А.А. Власова. Його фігура є однією з найсуперечливіших в історії Другої світової війни. Зазначимо, що історіографія власівського руху лише російською мовою за період 1948 – 2006 рр. налічує понад 1 800 статей, публікацій, книжок [1, 176]. Одні дослідники характеризують Власова як зрадника, гітлерівського поплічника, слухняного виконавця в руках у вождів Райху та російського контрреволюційного зарубіжжя. Це, так би мовити, загальноприйнята думка. Інші дослідники репрезентують Власова як високоідейного борця проти сталінізму, який рішуче кинув виклик більшовизму і згуртував навколо себе всіх, хто піднявся проти Сталіна-тирана. Зокрема, К.М. Александров у статті журналу «Военно-исторический архив» зазначає: «Генерал Власов виявив громадянську мужність, зумівши здолати морально-психологічну, гіпнотичну залежність від сталінщини, кинув їй виклик. Адже легше було воювати з Гітлером, аніж визнати, що вдома в тебе сидить такий само Гітлер, навіть ще гірший. При цьому від «свого Гітлера» ти ще й отримував нагороди, звання, спецпайки тощо, і, відповідно, ти пов'язаний з ним, ні в чому не кращий за нього» [1, 176]. Александров наводить ще три факти, які, на його думку, свідчать про «ідеологічну» вмотивованість:

- Власов відмовився рятуватися літаком із Волховського «котла» в червні 1942 р.;

- Власов відмовився летіти з Німеччини до Іспанії в квітні 1945 р.;

- Власов відмовився їхати в глиб американської окупаційної зони... Замість цього він поїхав до штабу 3-ї армії США клопотатися щодо політичного притулку не лише для 1-ї дивізії, а й для всієї власівської армії [1, 185].

Нарешті є ще один погляд, підкріплений документами, сутність якого полягає в тому, що Власов не зрадник, а спеціально підготовлений агент ГРУ, який виконував поставлене перед ним завдання. Це, зрозуміло, лише припущення та гіпотези. Вчинки, поведінку, дії будь-якої людини неможливо дослідити, проаналізувати й пояснити поза контекстом епохи, ситуації, того чи іншого історичного моменту. Важко сказати, чим керувалися ті, хто йшов на службу до гітлерівців – слабодухістю, боягузтвом, застарілими образами, розбіжностями в поглядах чи ще чимось. Важко розгадати ці таємниці, нелегко збагнути, проте, якими б не були соціально-політичні причини такого явища, як співпраця з ворогом представників вищого командного складу, вони жодним чином не корелюються із загальнолюдськими морально-етичними нормами і принципами. Зауважимо, що під час Першої світової війни, в 1914 – 1917 рр., жоден із полонених офіцерів російської армії не перейшов на бік противників Росії, тим паче не формував військових частин із російських військовополонених. Через тридцять років лише в армії Власова служили понад 100 вищих офіцерів та генералів Червоної армії, з них – три Герої Радянського Союзу [1, 180].

Що ж трапилося за кілька десятиліть такого, що змінило менталітет людини, її ставлення до військового обов'язку та Присяги? Причини, мабуть, різні, проте, не вдаючись до деталей та не маючи змоги зазирнути в душу кожної особи, дозволимо собі зробити припущення, що моральність окремої людини перебуває в прямій залежності від моральності суспільства. Згадаймо Першу світову війну й ставлення до неї більшовиків. На відміну від соціал-демократів більшості європейських країн, РСДРП виступила з гаслом про поразку Росії у війні. Щоправда, це прикривалося формулюванням «поразки власного уряду», проте хіба поразка уряду не призводить до поразки держави й народу?

У маніфесті ЦК РСДРП «Війна та російська соціал-демократія», що став першим офіційним документом, де висловлювалася позиція більшовицької партії щодо світової війни, Ленін (а він був автором) закликав боротися під двома основними гаслами:

- перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську;
- поразка власного уряду у війні [14, 13 – 23].

Ці самі гасла були оприлюднені на Бернській (лютий 1915 р.) конференції РСДРП. У резолюції «Поразка царської монархії», зокрема, говорилося: «Поразка урядової армії ослаблює цей уряд; сприяє визволенню пригнічених ним народностей і полегшує громадянську війну»... [15, 166].

Якщо замислитись над цими вкрай цинічними постулатами більшовиків, стає зрозумілим, що аморальність була закладена у фундамент майбутньої держави. Аморальність і страх, з одного боку, подвійні стандарти та всездозволеність, з другого, що панували в радянському суспільстві, породжували і «Шарикових», і «Павликів Морозових», і, врешті-решт, «Власових».

На підставі вищевикладеного можна дійти таких висновків: у представленій науково-інформаційній довідці досліджено біографії та обставини перебування в полоні восьми командувачів армій. Як уже зазначалося, з ними тісно пов'язана доля командувача 28-ї армії Західного фронту генерал-лейтенанта В.Я. Качалова, особиста трагедія якого впливає з наказу № 270. Проте, якщо аналізувати втрати, пов'язані з полонем, то вони є значно більшими ніж офіційні, адже деякі командувачі армій загинули, намагаючись вирватися з оточення, деякі, перебуваючи в оточенні, покінчили життя самогубством. Назвемо прізвища командувачів армій у хронологічній послідовності загибелі:

- Герой Радянського Союзу (посмертно, 5.05.1990) генерал-майор Костянтин Іванович Ракутін – командувач 24-ї армії Резервного фронту. Загинув при спробі виходу з оточення 7 жовтня 1941 р. (Вяземська оборонна операція);

- генерал-лейтенант Андрій Кирилович Смирнов – командувач 18-ї армії Південного фронту. Покінчив життя самогубством 8 жовтня 1941 р., перебуваючи в оточенні біля с. Попівка Запорізької області (Донбаська оборонна операція);

- Герой Радянського Союзу (21.06.1937. Іспанія) генерал-майор Михайло Петрович Петров – командувач 50-ї армії Брянського фронту. Загинув 10 жовтня 1941 р. при спробі виходу сил армії з оточення (Орловсько-Брянська оборонна операція);

- Герой Російської Федерації (помертвено, 31.12.1996) генерал-лейтенант Михайло Григорович Єфремов – командувач 33-ї армії Західного фронту. Покінчив життя самогубством 19 квітня 1942 р., перебуваючи пораненим в оточенні (контрнаступ у ході Московської битви);

- генерал-лейтенант Кузьма Петрович Подлас – командувач 57-ї армії Південного фронту. Загинув 25 травня 1942 р., намагаючись пробитися з оточення (Барвінківський плацдарм). Відповідно до наказу № 0673 від 20 серпня 1942 р., тривалий час вважався зниклим безвісти. Нині наказ скасовано;

- генерал-лейтенант Овксентій Михайлович Городнянський – командувач 6-ї армії Південно-Західного фронту. Загинув 27 травня 1942 р. під час спроби вийти з оточення (Барвінківський плацдарм). Гітлерівці поховали його на х. Орлиноярськ Харківської області. Перепохований у Харкові [2].

Таким чином, якщо врахувати ще й ці втрати, пов'язані з оточенням та загрозою опинитися в полоні, кількість загиблих командувачів армій, прямо та опосередковано пов'язаних із полоном, становить 15 осіб. Ще раз наголосимо, що ми брали до уваги лише тих командувачів, які керували арміями на момент полону чи загибелі в оточенні.

У західній історіографії для визначення ступеня ефективності керівництва військовими діями відомий термін «невиправдані втрати». Це поняття окреслює перевищення людських і матеріальних втрат переможців над переможеними, якими впродовж десятиліть керувалася радянська історіографія. Щодо ідеологічного впливу, то у свідомості пересічного громадянина міцно закріпилася теза «Ми за ціною не стоятимемо»...

На сучасному етапі розвитку історичної науки ми намагаємося встановити «ціну Перемоги», однак достовірних даних, напевно, визначити не вдасться. Щодо «генеральських втрат», то на Східному фронті загинуло з німецького боку 142, а з радянського – 235 генералів, тобто у співвідношенні 1:1,65 [10, 143]. Як бачимо, статистика документально підтверджує невиправдані втрати командного складу радянських Збройних сил.

Цю статистику підтверджує та підсилює аналіз безповоротних втрат командувачів армій, зокрема тих, які побували в гітлерівському полоні.

Джерела та література:

1. Александров К.М. Рецензия на документальный фильм «Генерал Власов: история предательства» // Военно-исторический архив. – 2007. – № 3. – С.171 – 187.
2. Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 408 с.
3. Великая Отечественная. Комкоры. Военный биографический словарь. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2006. – 672 с.
4. Военный энциклопедический словарь. / Пред. Гл. ред комиссии Н.В.Огарков. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.
5. Гальдер Ф. Военный дневник, 1941 – 1942. – М.: АСТ, 2003. – 893 с.
6. Гриневич В.Л. Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.) / Історія українського війська (1917 – 1995). Упорядник Я. Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – С.332 – 468.

7. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. – Т.2: Агрессия против СССР. Падение «третьей империи». 1941 – 1945 гг. / Отв. ред. А.М. Самсонов. – М.: Наука, 1973. – 664 с.
8. Ивашов Л.Г., Емелин А.С. Нравственные и правовые проблемы плена в отечественной истории // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 1. – С.44 – 49.
9. Исаев А.А. Котлы 41-го: История ВОВ, которую мы не знали. – М.: Яуза, Эксмо, 2000. – 400 с.
10. Кирик В.Л., Піскун В.М. Олександр Маслов. Полеглі радянські генерали: Радянські вищі офіцери, вбиті у боях 1941 – 1945 рр. – Лондон: Portland, OR / Frauk Cass, 1998. – 304 с. // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С.143 – 146.
11. Колесник А.Н. Генерал Власов – предатель или герой? – М., 1991. – 175 с.
12. Кропачев С.А. Эволюция официальной отечественной историографии о потерях СССР и Германии в Великой Отечественной войне // Военно-исторический архив. – 2006. – № 7. – С. 23 – 50.
13. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941 – 1945. Люди. События. Факты: Справочник / Под. ред. О.А. Ржешевского. – 2-е изд., доп. – М.: Республика, 2000. – 431 с.
14. Ленин В.И. Война и российская социал-демократия // Полное собрание сочинений. – Т. 26. – Изд. 5-е. – М.: Политиздат, 1973. – С.13 – 23.
15. Ленин В.И. Конференция заграничных акций РСДРП // Полное собрание сочинений. – Т. 26. – Изд. 5-е. – М.: Политиздат, 1973. – С. 161 – 167.
16. Маслов А.А. Причины и характер безвозвратных потерь генеральского состава советских Вооруженных сил в Украине в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (27 – 28 жовтня 1994 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – С. 84 – 89.
17. Муратов В.В., Городецкая (Лукина) Ю.М. Командарм Лукин. – М.: Воениздат, 1990. – 351 с.
18. Печенкин А.А. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 3. – С. 30 – 35.
19. Печенкин А.А. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 2005. – № 4. – С. 24 – 30.
20. Решин Л.Е. Воинствующая некомпетентность // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 2. – С. 51 – 58.
21. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 10. – С. 24 – 32.
22. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 5. – С. 28 – 37.
23. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 6. – С. 21 – 28.
24. Решин Л.Е., Степанов В.С. Судьбы генеральские // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 8. – С. 20 – 27.
25. Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941 – 1945. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1998. – 296 с.
26. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941 год. Т.16 (5 – 1). – М.: ТЕРРА, 1996. – 448 с.
27. Сидоров А.Д. Погибли за Родину. Отдали жизнь за Родину // Военно-исторический журнал. – 1991. – №№ 6, 9 – 11; – 1992. – №№ 6 – 12; – 1993. – №№ 1, 3 – 12; – 1994. – №№ 1, 2, 4, 6.
28. Соколов Б. Русские колаборационисты // Независимая газета. – 1991. – 29 окт.

29. Типпельскирх К. История Второй мировой войны: 1939 – 1945. – М.: АСТ, 1998. – 795 с.
30. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, 1941 – 1945 рр., Т. 1: Радянська Україна в період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому в війні (червень 1941 р. – листопад 1942 р.). – К.: Політвидав України, 1967. – 559 с.
31. Фонди Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років». – КН-4834. – Д-567.
32. Хохлов Д.Ю. Армия так и не дождалась своего командующего // Военно-исторический журнал. – 2012. – № 2. – С. 62 – 66.

© Вера ФОМИНА

ПОБЕДА БЕЗ ПАФОСА: СУДЬБЫ ПЛЕННЫХ КОМАНДУЮЩИХ АРМИЯМИ

Исследуются судьбы советских командующих армий, попавших в немецкий плен. Рассматриваются сугубо военные обстоятельства и причины, приведшие к пленению командармов, а также морально-психологические штрихи к портретам личностей, представляющим как трагические образы военной поры.

Ключевые слова: командующий армией, окружение, «котел», плен, измена, «неоправданные потери», «цена Победы».

© Vira FOMINA

VICTORY WITHOUT PATHOS: DESTINIES OF THE PRISONERS ARMY COMMANDERS

It is investigated the fate of the Soviet Army commanders who were taken into German captivity. It is considered purely military circumstances and factors that have caused the captivity of commanders as well as moral and psychological touches to the portraits of people who are seen as tragic images of wartime.

Keywords: Commander of the Army, the encirclement, «pot», captivity, betrayal, «unjustifiable loss», «price of victory».